

художній мові та соціолінгвістичні параметри оцінних суспільно-політичних одиниць.

5.2. Футбольна лексика української мови початку ХХІ століття

На початку ХХІ ст. в українській літературній мові активно функціонує футбольна лексика, пов'язана з футболом як багатоаспектним соціокультурним феноменом: видом спорту, сферою бізнесу і засобом політичного впливу, грою і масовим видовищем.

Зацікавлення лінгвістів мовою футболу зросло в останні десятиріччя у зв'язку з вивченням різних сфер мовної діяльності соціуму. Увагу дослідників до теоретичних і практичних питань футбольної лексики зумовили такі чинники: а) зростання популярності футболу як виду спорту; б) збільшення числа учасників футбольної комунікації, що детерміновано функціонуванням спортивних каналів на телебаченні, постійною трансляцією футбольних матчів, відкриттям спортивних (у тому числі футбольних) порталів, обговоренням футбольної проблематики в чатах і на форумах в Інтернеті; в) потреба комплексного опису футбольної лексики, що репрезентує сегмент мовної картини світу українства; г) вимоги унормування і кодифікації футбольної лексики; г) розроблення електронних глосаріїв, створення електронних тезаурусів, розвиток корпусної лінгвістики; д) необхідність підготовки систематизованих матеріалів для підвищення рівня мовної культури журналістів, які ведуть футбольні програми або трансляцію матчів.

Засадничими для дослідження семантико-структурних та функціональних параметрів футбольної лексики української літературної мови початку ХХІ ст. вважаємо студії українських і зарубіжних мовознавців, у яких схарактеризовано мову спорту (М. Паночко, Б. Зільберт, О. Боровська, М. Мартинюк, Т. Єщенко, Л. Карпець, І. Сушинська, Є. Вокальчук, О. Малишева); окремі риси футбольної лексики (П. Мельник, О. Рилов, С. Богуславський, М. Дубяк, Р. Коваль, І. Процик, О. Лавриненко, В. Максимчук).

Детальніше розглянемо семантичні та формально-структурні параметри футбольних номінацій в українській літературній мові

початку XXI ст. Щоб аналіз футбольної лексики був комплексним, залучаємо широку джерельну базу: фахові словники, загальномовні словники (тлумачні, орфографічні, словники іншомовних слів, словники синонімів та ін.), спортивні газети та журнали (друковані та інтернет-видання), фахову, науково-популярну та довідкову література з футбольної проблематики, телепрограми на футбольну тематику, трансляцію футбольних матчів, футбольну інтернет-комунікацію (блоги, чати, форуми, соціальні мережі), усну футбольну комунікацію (спілкування тренерів, арбітрів, футболістів, уболівальників), сучасну белетристику, що репрезентує неспеціальні контексти функціонування футбольних номінацій.

Футбольна лексика – це найменування предметів і понять футбольної галузі, що функціонують у спеціальній і неспеціальній сферах мовної діяльності соціуму. Спеціальний вид діяльності обслуговує фахова мова. «Особливість фахових мов полягає в їхній спеціальній, орієнтованій на потреби відповідної професії лексичній базі, переході якої до загальнонаціональної мови плавні... З іншого боку, їх специфіка полягає у частотності вживання» [Кияк 2007, с. 19]. Фахову мову називають ще технолектом, робочою мовою, особливою мовою, галузевою мовою, професійною мовою, професійним діалектом, спеціальною мовою, субмовою, мовою для спеціальних цілей [Кияк 2007]. На позначення аналізованого сегмента мовної діяльності соціуму з англomовного світу прийшло поняття «Language for Specific Purposes» (LSP) – «мова спеціального призначення». К. Авербух стверджує, що мова спеціального призначення «більше ніж будь-яка інша сфера комунікації спрямована на ефективну й адекватну передачу інформації» [Авербух 2013, с. 50].

На сучасному етапі розвитку мовознавства ще немає єдності думок українських і зарубіжних науковців щодо статусу мови спеціального призначення. Л. Півньова у статті «Мова спеціального призначення як об'єкт лінгвістичних студій» здійснила спробу систематизувати погляди учених. На основі аналізу констатує, що: 1) основною одиницею мови спеціального призначення є термін; 2) мова спеціального призначення – функційний різновид національної мови; 3) має спільні риси з лексиконом літературної мови і включає в себе спеціальні термінологічні і термінологізовані одиниці; 4) більш

інтернаціоналізована, ніж загальнозживана лексика; 5) характеризується передачею спеціального знання максимально економними засобами вираження завдяки автоматизації та кодифікації; 6) служить для потреб високоорганізованої і оптимізованої професійної комунікації; 7) у склад LSP входять не лише терміни, номени, а й професіоналізми та жаргонізми, що дає можливість відтворити повну картину становлення тієї чи тієї системи понять з урахуванням мовних та позамовних чинників впливу [Півньова 2014, с. 123].

Таксономія номінативних одиниць у мові спеціального призначення є досить розгалуженою. У мові спеціального призначення, яка репрезентує футбольну галузь, лексику кваліфікуємо як спеціальну лексику футболу (або ж як фахову лексику футболу) і розподіляємо на таксономічні ранги таким чином: 1) терміни футбольної галузі, 2) екстрагалузеві термінологічні одиниці; 3) термінологізовані загальнозживані лексичні одиниці; 4) номенклатура; 5) професіоналізми, професійний жаргон. Футбольна лексика, на відміну від футбольної термінології, має значно ширшу сферу функціонування. Футбольна лексика функціонує також у неспеціальній сфері – у белетристиці, ЗМІ, розмовній мові. Розглянемо кожен із названих сегментів.

1. У літературних мовах галузеві терміни утворюють систему, в якій рівень організації одиниць значно вищий, ніж у лексиці загальнолітературної мови. Термін, у трактуванні В. Лейчика, – це слово чи словосполука, що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності, тобто є одиницею мови спеціального призначення [Лейчик 2009]. О. Селіванова у «Лінгвістичній енциклопедії» виклала головні вимоги до терміна, як-от: системність, що стосується понятійного змісту, словесного вираження й відповідності між змістом і формою; наявність класифікаційної дефініції (тлумачення, яке ґрунтується на ключовому гіперонімі й видовій специфіці); стислість, відповідність позначуваному поняттю, однозначність і конкретизацію в межах терміносистеми, прозорість внутрішньої форми; жорстку конвенційність, стилістичну нейтральність; залученість до відповідної

системи понять певної галузі; відповідність нормам мови, що запобігає появі професійних жаргонізмів; точність і короткість; дериваційну здатність; інваріантність як відсутність варіантів і синонімів; високу інформативність [Селіванова 2010, с. 736–737]. У переліку наведено ідеальні вимоги до терміна. Зазвичай у сучасній мовній практиці є багато відхилень від цих вимог. Наприклад, як засвідчує аналіз футбольної термінології, полілексемні терміни частотніші, ніж монолексемні: *вихід воротаря за межі карного майданчика, здобути місце у фінальний раунд турніру; гравець, що виходить на заміну; команда, що очолює турнірну таблицю*. Також у футбольній термінології спостерігаємо варіантність (*футбольний зал – футбольна зала*) і синонімію (*рефері – суддя, голкіпер – воротар, хавбек – півзахисник*).

Спеціальні термінологічні одиниці футбольної тематики за ступенем спеціалізації їхнього значення різні, а тому їх можна поділити на три групи: загальноспортивні терміни, міжгалузеві спортивні терміни і власне футбольні терміни. Загальноспортивні терміни вживають практично в усіх галузях спорту, наприклад: *змагання, перемога, поразка*. У межах певної термінології такі лексичні одиниці можуть конкретизувати своє значення: *футбольне змагання, футбольна перемога, футбольна поразка*. Міжгалузеві спортивні терміни функціонують у кількох галузях спорту: *гра, м'яч, ворота*. Власне футбольні терміни притаманні тільки футбольній галузі: *вінгер, латераль, офсайд*.

2. Екстрагалузеві загальнонаукові термінологічні одиниці у складі футбольної термінології демонструють передислокацію лексики літературної мови на стилістичній шкалі. Відбувається ретермінологізація – процес перенесення готових термінів з однієї галузі в іншу з повним або частковим переосмисленням. Формування екстрагалузевої футбольної термінології пов'язане зі зверненням до різних сфер діяльності: військової (*атака, дивізіон, захист*); виробничої (*стандарт, техніка, штанга*), економічної (*бюджет, менеджмент, трансфер*), суспільно-політичної (*арбітр, протест, суддя*), театральної (*амплуа, дебют, дублер*) та ін.

3. Термінологізовані лексичні одиниці – це загальноновживані лексеми, які служать для опису термінологічних понять. Рух зі сфери

загальноновживаної лексики до термінологічної відбувається за двома напрямками: розвитку вторинних термінологічних значень у звичайних лексичних одиницях (лексико-семантичний спосіб словотворення), а також шляхом використання загальноновживаних слів у складних термінах. Розвиток термінологічних значень, пов'язаних із футбольною сферою, на базі загальноновживаних слів демонструють такі лексичні одиниці: *біг, відпочинок, ворота, глядач, жест, коментатор, лідер, майстерність, медаль, міжсезоння, перевага, підйом, помилка, трибуна, учасник*. У процесі термінологізації задіяна звукова оболонка слова або словосполуки, що вже існує в мові, щоб позначити новий предмет чи явище для спеціальної комунікації. Відбувається активний процес формування футбольної лексики в напрямку використання загальноновживаних слів у складних термінах, а саме: *газон – футбольний газон, група – група турніру, опіка – персональна опіка, перехоплення – перехоплення м'яча, першість – першість із футболу, поле – футбольне поле*.

У футбольній лексиці функціонують розгалужені ряди терміноодиниць з опорним загальноновживаним словом, наприклад: *крило – ліве крило, праве крило; кут – ближній кут воріт, дальній кут воріт, верхній кут воріт, нижній кут воріт, закритий кут воріт, зменшити кут обстрілу, кут удару, кут поля; лінія – лінія атаки, лінія воріт, лінія воротарського майданчика, лінія захисту, лінія карного майданчика, лінія нападу, лінія поза грою, лінія середини поля, лінія фотографів*.

Термін значною мірою відрізняється від загальноновживаного слова, на базі якого він виник. Але поки існує смисловий місток між загальним і термінологічним значеннями лексеми, доти можемо говорити про її багатозначність, а в діяхронному аспекті – про первинність першого і вторинність другого значення.

4. До складу спеціальної футбольної лексики входить розгалужена номенклатура. У дослідженні під номенклатурою розуміємо сукупність назв (номенів) об'єктів футболу як окремої галузі спорту. Ґрунтуємося на основних ознаках номенів, виділених З. Комаровою, як-от: 1) узгодження із поняттями через термін; 2) належність до власних назв або проміжна позиція між термінами та власними назвами; 3) належність до найпростішої системи, яка представляє

перелік однорідних понять чи предметів, що знаходяться на одному рівні абстракції; 4) функціонування як нижчої ланки спеціальної лексики, оскільки зрозуміти їх без зіставлення з іншими термінологічними одиницями неможливо [Комарова 1991, с. 9].

Футбольна номенклатура складається переважно з номенів футбольних клубів (ФК), а також назв гравців, які належать до цих ігрових об'єднань. Виокремлено такі моделі: «назва ФК ← ойконім» (ФК «Миколаїв», ФК «Тернопіль»), «назва ФК ← гідронім» (ФК «Ворскла», ФК «Десна»), «назва ФК ← оронім» (ФК «Карпати», ФК «Говерла»), «назва ФК ← хоронім» (ФК «Буковина», ФК «Волинь»), «назва ФК ← ергонім» (ФК «Зоря», ФК «Оболонь-Бровар») та ін.

5. Ще один сегмент у складі лексики мови спеціального призначення номінують професіоналізмами, професійним жаргоном. Інколи науковці ототожнюють ці поняття. О. Селіванова їх розмежовує: «На відміну від терміна, який є офіційним, прийнятим у відповідній сфері, професіоналізм є напівофіційним словом, що не є строгим, науковим позначенням поняття, тобто терміни і професіоналізми відрізняються протиставленням норми й узусу. Професійні жаргонізми відрізняються від термінів стилістичною маркованістю» [Селіванова 2010, с. 737]. Термін «професійні жаргонізми» використовують для позначення образно-експресивних лаконічних слів і висловів, які мають нейтральні відповідники і функціонують в усній мові представників певної професії чи роду занять, об'єднаних спільними інтересами чи належністю соціально-професійної спільноти.

Футбольні професіоналізми частково мають офіційний статус (нормативний характер), оскільки їх уживають коментатори футбольних матчів, журналісти. Професіоналізми виникають задля мовної економії: *основа* «основний склад команди», *дев'ятка* «верхній кут воріт, внутрішня частина воріт між стійкою і поперечкою».

За нашими спостереженнями, у сучасній футбольній комунікації професійні жаргонізми (сленгізми) уживаніші, ніж професіоналізми. Найчисленніша група – прізвиська гравців українських і зарубіжних ФК, сформовані на основі метафоричного перенесення за типовими лексико-семантичними моделями: 1) «назва гравців ← колір спортивної форми ФК» (*біло-сині* ← «Динамо» (м. Київ, Україна), *білі*

← ФК «Реал» (м. Мадрид, Іспанія), 2) «назва гравців ← герб ФК» (*леви* ← ФК «Карпати» (м. Львів, Україна), *ластівки* ← ФК «Брешія» (м. Брешія, Італія); 3) «назва гравців ← характерні ознаки місця розташування ФК» (*каштанчики* ← ФК «Арсенал» (м. Київ, Україна), *фармацевти* ← ФК «Баєр», що в місті фармацевтичних концернів світу (м. Леверкузен, Німеччина).

Належність лексичної одиниці до футбольної лексики визначає її поняттєвий зміст, а семантична стратифікація футбольної лексики враховує парадигматичні відношення гіперо-гіпонімії, синонімії, антонімії.

Гіперо-гіпонімія зумовлює ієрархічний характер внутрішньої структури футбольної лексики. Виявлено два типи гіперо-гіпонімії груп: 1) у формі «дерева», коли кожен наступний компонент послідовно розгалужує свої зв'язки за спільною семою; 2) у формі «ялинки», коли родо-видові відношення формуються за кількома ознаками водночас.

У футбольній лексиці наявні розгалужені синонімічні відношення. Розглядаємо такі типи синонімів: однослівні терміни-дублети (*голкіпер – воротар, рефері – суддя, пенальті – одинадцятиметровий*), терміни-синтаксичні синоніми (*захисна тактика – тактика гри від захисту, кутовий удар – удар з кута поля, передача верхом – верховий пас*), дефініційні синоніми (*навіс – довга верхова передача, яка направлена до воріт суперника; «свічка» – сильний удар вгору; «сухий лист» – гол обвідним ударом, переважно з кутової позначки*), стилістичні синоніми (*пропустити м'яч поміж ніг – пропустити «щура», удар внутрішньою стороною стопи – удар «щічкою», удар у верхній кут – удар у «дев'ятку»*).

Абсолютні синоніми, такі, що повністю збігаються за семантикою, емоційним забарвленням, сполучуваністю, не частотні. Домінують часткові синоніми. Синонімічна палітра української футбольної лексики тяжіє до метафоризованих слововживань: *перемагати – знищувати, сильний удар – гарматний постріл, точний удар – бильярдний удар*.

Завдяки антонімії у футбольній лексиці здійснюється номінація понять із протилежним семантичним наповненням, що дає змогу простежити асоціативні зв'язки термінологічної одиниці. Антоніми у

футбольній лексиці передають дух протистояння в цьому виді спорту: *атакувати – захищатися, забити – пропустити*. В аналізованому корпусі лексики встановлено семантичні опозиції на основі різнотипних відношень:

а) семантичних – градуальні антоніми (*виграна гра / гра на нічию / програна гра; мінімальний рахунок / нічийний рахунок / розгромний рахунок*), комплементарні антоніми (*вирішальний гол / невирішальний гол, забитий гол / незабитий гол, вища ліга / нижча ліга*), векторні антоніми (*атака / захист, віддавати передачу / отримувати передачу, удар по воротах / удар від воріт*), координатні антоніми (*верхній кут / нижній кут, правий фланг / лівий фланг, перша хвилина / остання хвилина*);

б) формально-структурних – різнокореневі антоніми (*активний офсайд / пасивний офсайд, ближня стійка / дальня стійка, підхопити м'яч / втратити м'яч*) та спільнокореневі (*футбол / антифутбол, виграти / програти, заблокований удар / незаблокований удар*);

в) стилістичних – загальномовні антоніми (*атакувати / захищатися, вигравати / програвати, влучати / промахуватися*) і контекстуальні (*грати персонально / грати зонально, грати чисто / грати грубо, комбінаційний гол / спонтанний гол*).

У результаті аналізу лінгвальних фактів створено багаторівневу тематичну модель футбольної лексики, що презентує ієрархічність футболу як полікомпонентного соціального явища. Виділено опорні тематичні групи: «організація гри», «забезпечення гри», «учасники гри», «процес гри». Тематична модель об'єднує 4 тематичні групи, 16 лексико-семантичних груп, 37 семантичних підгруп і 2 семантичні мікрогрупи. У семантичних множинах футбольну лексику розподілено за структурно-семантичним принципом.

У складі футбольної лексики наявні три формально-структурні типи футбольних номінацій: слова, які виникли за типовими для української мови словотвірними моделями, аналітичні терміни та іншомовні запозичення. До найпродуктивніших способів творення однослівних футбольних термінів, номенклатури, професіоналізмів, професійних жаргонізмів належать семантична деривація, суфіксація, безафіксний спосіб; до менш поширених – основоскладання,

словоскладання, префіксальний, префіксально-суфіксальний способи, до малопродуктивних – абрєвіація, морфолого-синтаксичний спосіб.

Аналітичне словотворення – доміантний спосіб поповнення футбольної лексики. Кількісна перевага (більше 75 %) термінів-словосполучень над однослівними термінами вмотивована додатковими уточнювальними характеристиками понять. Частотні двочленні і тричленні конструкції різних моделей на зразок: *атакувальний футбол, капітан команди, гол головою, пресингувати суперника, бити «парашутом»; ближня стійка воріт, нереалізований гольовий момент, тактична схема гри, упасти в карному майданчику, віддавати передачу верхом*. Виявлено також багатоконпонентні терміни аналітичного способу творення з підрядним реченням у ролі атрибута: *гравець, що виходить на заміну; команда, що атакує; футболіст, що володіє вмінням грати обома ногами*. Домінують давно усталені терміни, однак синтагматичні відношення футбольної лексики на початку XXI ст. постійно розширюються з появою нових слів, пов'язаних із футбольною сферою, як-от: *футбольний сайт, футбольний симулятор, футбольний фристайлер, футбольний чіп*.

До складу іншомовних запозичень належать загальноспортивні і власне футбольні номінації, які походять із таких мов: англійської (*бутси, голкіпер, пенальті*), французької (*дублер, ліга, чемпіонат*), німецької (*бомбардир, дискваліфікація, штанга*), італійської (*катеначо, ліберо, фінт*), грецької (*стадіон, тактика, техніка*) та ін. За частотністю домінують англіцизми.

Іншомовна футбольна лексика входить в українську літературну мову через а) транскодування: *offside – офсайд, playmaker – плеймейкер, provocation – провокація*; б) калькування: *central forward – центрфорвард, football league – футбольна ліга, quarterfinal – чвертьфінал*; в) описове передавання значення: *equalizer – гол, який зрівнює рахунок; substitute – гравець, який виходить на заміну*.

До неозапозичень належать лексеми на зразок: *вінгер* (з англ. *winger*), *латераль* (з англ. *lateral*). Ці запозичені лексичні одиниці не мають питомих відповідників. Тлумачимо їх описово: *вінгер* «бічний атаквальний півзахисник, що грає ближче до бічних ліній футбольного поля, на фланзі», *латераль* «крайній захисник, який активно підтримує атаку або взагалі закриває весь фланг». У зв'язку з

широким застосуванням англіцизмів у мові футболу актуалізується культуромовна проблема, пов'язана з потребою пошуків власне українських відповідників.

Футбольна лексика активно функціонує також у неспеціальних контекстах – у ЗМІ, белетристиці, розмовній мові. У неспеціальній сфері футбольні терміни детермінологізуються. Такі лексичні одиниці відносимо тільки до розряду футбольної лексики. У художній літературі футбольна лексика переважно вживається зі спеціальним значенням: *футбол – це життя* [Бондар 2011, с. 33], *футбол – це більше, ніж гра* [Бондар 2011, с. 33].

У розмовній мові, мові ЗМІ формуються нові значення футбольної лексики, тобто вона не лише змінює свій стилістичний статус, але й модифікує семантичне наповнення. Відбувається інтеграція стилістичних і семантичних процесів. Наприклад: *отримати жовту картку* «отримати попередження за певне порушення, невиконану справу»; *опинитися в офсайді* «опинитися поза справами»; *потрапити у дев'ятку* «вдало виконати справу, влучно висловитися». Футбольна лексика, на відміну від футбольної термінології, має значно ширшу сферу функціонування.

Система найменувань предметів і понять футболу як популярного виду спорту сформувалася та постійно змінюється відповідно до нових умов комунікації в глобалізованому світі. Футбольна лексика як динамічний сегмент мовної діяльності соціуму потребує уваги дослідників щодо перманентної систематизації, унормування, кодифікації лексичних одиниць, а щодо футбольної термінології – уніфікації і стандартизації футбольних термінів. Це дасть змогу усунути надлишкову варіантність, зменшити функціональне навантаження запозичень (особливо англіцизмів), активізувати використання питомих мовних одиниць із футбольною семантикою, ефективно задіяти словотвірний потенціал української мови. Перспектива нових досліджень відкривається у зв'язку з поглядом на футбол як лінгвокогнітивний дискурс.